Εκ των υστέρων σκέφτομαι πως αν ο Μάνος Χατζιδάκις δεν είχε σταθεί στον μουσικό ορίζοντα του τόπου μας σαν μεσημεριάτικος ήλιος ίσως και τίποτε απ' όλα όσα ανθήσανε να μην είχε γεννηθεί. Από εκείνη του τη σπορά βγαίνουν βλαστοί ακόμη.

Οι πρώτοι ήχοι της μουσικής του αναδύθηκαν ξαφνικά, στην γκρίζα δεκαετία του πενήντα, σαν πασχαλιές μέσα από τη νεκρή γη. Μια λεπτή αλυσίδα, ίδια με δαντελωτή χαρτοκοπτική, ένωσε το ένα με το άλλο του τραγούδι, το ένα με το άλλο καλλιτεχνικό του δημιούργημα· το Τρίτο Πρόγραμμα με την αστραφτερή του ανάφλεξη, την Ορχήστρα των Χρωμάτων, τον Μουσικό Αύγουστο της Κρήτης, που επί των ημερών του έχαιρε όλων των τιμών. Κάποιες εκδηλώσεις του συζητούνταν περισσότερο και από αυτές του Φεστιβάλ Αθηνών.

Όπως ο Μίδας, που ό,τι άγγιζε το χέρι του με χρυσάφι το έντυνε, με ατόφιο μουσικό χρυσάφι έντυσε όσες κινηματογραφικές ταινίες άγγιξε. Στο μουσικό του χρυσάφι τυλίχτηκαν οι Όρνιθες *του Αριστοφάνη και* Ο ματωμένος γάμος *του Λόρκα. Ήχοι τόσο αρμονικά με το λόγο πλεγμένοι που ουδείς συνθέτης έκτοτε αποτόλμησε να ακουμπήσει αυτά τα κείμενα.*

Κι όμως, πόσοι νέοι συνθέτες δεν ακούμπησαν στο δικό του

μπράτσο και σε πόσους άξιους βιρτουόζους και ποιητές δεν έδωσε ελεύθερα το βήμα...

Ένας πλάστης της μουσικής ήταν. Ανέβλυζε απρόσκοπτα από μέσα του η μελωδία και στο ξεχείλισμά της ξέβγαζε ενίοτε και λόγο ποιητικό.

Κι όσο ο Μάνος Χατζιδάκις ξεμακραίνει τόσο το φέγγος του μεγαλώνει· ένα χλομό φως της αυγής που ανεβαίνει, ανεβαίνει και λάμπει, σωστός μεσημεριάτικος ήλιος.

Να στέλνεις τη φωνή σου σ' ένα τραγούδι κι αντί για τον μοναχικό της ήχο να ακούς ένα σφιχτοδεμένο πλέγμα από πολλές μελωδικές φωνές μαζί. Αυτή είναι η ύψιστη αίσθηση που βιώνει ο καλός χορωδός, η φωνή του να γίνεται υφάδι πολλών φωνών, κι ίσως αυτή να είναι μια στιγμιαία κορύφωση του ανθρώπινου τραγουδιού, το να μπορεί να ταυτίζεται απόλυτα με άλλες φωνές και να πορεύεται μαζί τους ταυτόχρονα σε μια κοινή μελωδική γραμμή.

Κορυφαία στιγμή μιας διασκέδασης δεν ήταν πάντοτε το ομαδικό τραγούδι; Από παιδί με συγκινούσε. Καθισμένη στα σκαλοπάτια του σπιτιού μου προσπαθούσα να μάθω στα γειτονόπουλά μου όποιο τραγούδι ήξερα, για να το τραγουδήσουμε όλοι μαζί. Τότε ακόμη δε γνώριζα τι σημαίνει άφωνος, φάλτσος και επέμενα.

Κατάλαβα τι θα πει φάλτσος όταν βρέθηκα στη χορωδία του Παρθεναγωγείου Μακρή, με καθηγητή της μουσικής τον Ανδρέα Λαζάρου, που είχε καταφέρει να φτιάξει μια μικρή ομάδα κοριτσιών με καλές φωνές. Αλλά ο διευθυντής του σχολείου, δεχόμενος πιέσεις από γονείς, τον πίεζε να δεχτεί στη χορωδιακή ομάδα και κορίτσια που οι φωνές

τους ακροβατούσαν παλαβά σε άλλες τονικότητες ή κινούνταν έρποντας προς τα κάτω, βαριές κι ασήκωτες. Κι αφού δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς ο ταλαίπωρος μαέστρος της χορωδίας, το μόνο που τους ζητούσε ικετεύοντας ήταν να τραγουδούν, έστω, αλλά δίχως να ακούγονται, κι ένωνε τα χέρια του σαν σε προσευχή: «Σας παρακαλώ, πολύ σιγά, πολύ ψιθυριστά εσείς, δεσποινίς μου». Και η δεσποινίς τού έγνεφε πειθήνια «ναι» με το κεφάλι της, αλλά την ώρα της εκτέλεσης τον εκτελούσε φορτσάροντας με τα φάλτσα πυρά της.

Σε όλη τη διάρκεια των μαθητικών μου χρόνων μπαινόβγαινα από χορωδία σε χορωδία γυρεύοντας να ενώσω τη φωνή μου μ᾽ έναν καλοπλεγμένο από φωνές ήχο. Η αυλαία της δίχως φάλτσα και λάθη χορωδιακής μουσικής τραβήχτηκε ξαφνικά στα δεκαπέντε μου, όταν βρέθηκα για μια και μοναδική χρονιά μαθήτρια στο Λύκειο Αθηνών του Γιάννη Νούσια κι έγινα μέλος της παιδικής χορωδίας που διηύθυνε ο ίδιος. Ήταν μια καλοζυγισμένη πολυφωνική χορωδία με πλούσιο κλασικό ρεπερτόριο, και είχε σίγουρα χρειαστεί μεγάλο ταλέντο και δεξιοτεχνία από τον μαέστρο της για να το διδάξει απλώς και μόνο με το αυτί και τη μνήμη σε μικρά παιδιά, που τα περισσότερα δε γνώριζαν καν την ονομασία μιας νότας.

Εκεί, σ᾽ αυτή τη χορωδία, πρωτοέζησα την εμπειρία της ηχογράφησης, όρθια μπροστά στα κρεμασμένα πάνω από τα στόματά μας μικρόφωνα της τότε Ραδιοφωνίας σ᾽ ένα ραδιοθάλαμο του Ζαππείου, και με αυτή την παιδική χορωδία γνώρισα το τρακ και τη χαρά της πρώτης συναυλίας, φο-

Η παιδική χορωδία του Λυκείου Αθηνών του Γιάννη Νούσια

ρώντας ομοιόμορφη στολή με τ' άλλα παιδιά στην ολόφωτη αίθουσα του Παρνασσού, μ' ένα ακροατήριο που χειροκροτούσε ενθουσιασμένο.

Αλλά αυτή η μουσική πληρότητα κράτησε για μένα μονάχα μιαν άνοιξη. Αλλάζοντας σχολείο βρέθηκα πάλι σ' έναν άγονο, δίχως μουσική χώρο.

Η λαχτάρα για το χορωδιακό τραγούδι ζούσε πια σαν ένστικτο μέσα μου και, με το που τέλειωσα το σχολείο και γράφτηκα στο Ωδείο Αθηνών, γράφτηκα και στην πρώτη ερασιτεχνική χορωδία που βρήκα μπροστά μου.

Στις περισσότερες ερασιτεχνικές χορωδίες σχεδόν κανένας δεν ήξερε να διαβάζει μουσική. Μπορεί να βαστούσαν στα χέρια τους χαρτιά με νότες, μα στην πραγματικότητα

όλες οι φωνές διδάσκονταν με το να λέμε φράση φράση το κείμενο ξανά και ξανά και ξανά, ώσπου, και βαρήκοος να ήσουν, στο τέλος το μάθαινες. Ήταν θέμα υπομονής και επιμονής του κάθε μαέστρου.

Στη Χορωδία Αθηνών ωστόσο οι πρόβες γίνονταν διαβάζοντας κανονικά μέσα από τυπωμένες παρτιτούρες, κι αυτό γιατί τα μέλη της προέρχονταν από τους παλιούς και νεότερους σπουδαστές του Ωδείου Αθηνών, κυρίως τους παλιούς, αφού τα περισσότερα κεφάλια των αντρών ήταν φαλακρά κι ολόλευκα και στις γυναικείες φωνές όλες οι πρώτες σειρές είχαν καταληφθεί επιδεικτικά από μεγάλες στην ηλικία κυρίες με βαμμένα κοτίσια ή λουλακί μαλλιά. Όσο πιο νέος ήσουν τόσο πιο ταπεινά πήγαινες πίσω πίσω να κρυφτείς, συντετριμμένος από τα υπεροπτικά βλέμματα που σου 'ριχναν, γιατί εσύ ήσουν πρωτόβγαλτος, άπειρος και δεν είχες τραγουδήσει κάτω από την μπαγκέτα του Δημήτρη Μητρόπουλου ούτε του Φιλοκτήτη Οικονομίδη. Τώρα, με ποιο τρόπο τα τεντωμένα με αγωνία προς τα πάνω λαιμά τους έβγαζαν τις ψηλές νότες δεν έμαθα ποτέ, γιατί ο μαέστρος Μενέλαος Παλλάντιος τους κοιτούσε στωικά, σαν να έλεγε από μέσα του «παρελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο», και δεν τους ζήτησε ποτέ να πουν ούτε μια φράση μόνοι τους. Λέγαμε από την αρχή ως το τέλος το μέρος μας όλοι μαζί, νέοι, γέροι, παλιοί, καινούργιοι, κι έτσι μαθαίνονταν. Οι πρόβες γι' αυτό το μοναδικό έργο εκείνη τη χρονιά αφορούσαν τη σύνθεση *Οι εποχές* του Χάιντν και διαρκούσαν περίπου όσο και μια σχολική χρονιά. Άρχιζαν φθινόπωρο και τελείωναν αρχές καλοκαιριού.

Η Χορωδία Αθηνών με τον Φιλοκτήτη Οικονομίδη

Η διεύθυνση της χορωδίας πάντως είχε επιχειρήσει μια φορά μ' έναν ευγενικό και κομψότατο τρόπο να απομακρύνει από το σώμα της τις δυο περισσότερο γερασμένες κυρίες, που προβλημάτιζαν πλέον τις υπόλοιπες με τις στραπατσαρισμένες φωνές τους. Οργάνωσαν στο τέλος της σεζόν μια επίσημη τελετή προς τιμήν των δυο αυτών κυριών, όπου εκφωνήθηκαν συγκινητικοί και ευχαριστήριοι λόγοι για την πολύχρονη χορωδιακή προσφορά τους, και τις παρασημοφόρησαν. Πήραν συγκινημένες εκείνες τα παράσημά τους, πήγανε σπίτια τους και μόλις ξανάρχισε η χορωδία το φθινόπωρο έσπευσαν πρώτες πρώτες να καθίσουν πάλι στην πρώτη σειρά.

Την ίδια εποχή περνούσα «περιοδεύουσα» και από τη Χορωδία Ελλάδος υπό τη διεύθυνση του Σώτου Βασιλειάδη. Μια χορωδία που μπορεί να μη μας πρόσφερε καμία σημαντική συναυλία ή μουσική επιτυχία (ήρθαμε τελευταίοι ή σχεδόν προτελευταίοι όπου διαγωνιστήκαμε), αλλά μας χάρισε μοναδικές στιγμές κεφιού, παρέας, συναδέλφωσης κι αγάπης. Στη χορωδία αυτή τότε, στα είκοσί μου χρόνια, είχα γνωρίσει και τον σύζυγό μου.

Στο Αρέτσο με τον Σώτο Βασιλειάδη

Νίκος Μοσχονάς - Βασίλης Καρποδίνης

Ταπεινά παρούσα ήταν και η Χορωδία του Δήμου Αθηναίων, με διευθυντή τον Βασίλη Καρποδίνη, έναν ευγενικό και χαμηλών τόνων άνθρωπο. Τα περισσότερα μέλη της, κουρασμένοι εργαζόμενοι, έρχονταν τα βράδια στην πρόβα μετά το σχόλασμα. Δεν ήξεραν καθόλου να διαβάζουν μουσική, αλλά αγαπούσαν τα χορωδιακά τραγούδια, τις καντάδες, καθώς τα έλεγαν, και ακουμπούσαν δειλά δειλά τις φωνές τους μέχρι να τα μάθουν δίπλα σε όσους γνώριζαν νότες, αλλά κυρίως βασίζονταν στην ήρεμη διδασκαλία του Καρποδίνη, που τους έλεγε το μέρος τους και τους το ξανάλεγε με μοναδική κατανόηση και υπομονή.

Μ' αυτήν ωστόσο τη χορωδία, που ήταν φτιαγμένη για απλά χορωδιακά τραγούδια, παρουσιαστήκαμε στο Ηρώ-

δειο συνοδεύοντας τον Νίκο Μοσχονά σε αποσπάσματα από όπερες, και μάλιστα είπαμε και το φινάλε από το θάνατο του Μπορίς Γκοντουνόφ στην ομώνυμη όπερα του Μουσόργκσκι.

Τώρα, πόσος χρόνος σπαταλήθηκε και τι μαγικά κόλπα χρειάστηκαν για να μαθευτεί από όλους αυτό το πρόγραμμα ούτε που θυμάμαι πια να περιγράψω.

Η Χορωδία του Φεστιβάλ Αθηνών εκείνη την εποχή ασκούσε γοητεία στο μυαλό κάθε χορωδού. Ήταν καταξίωση το να συμμετέχεις σε αυτή, να σε κάνει δεκτό η αφάνταστα αυστηρή Έλλη Νικολαΐδου, να τραγουδήσεις με μεγάλη ορχήστρα κι όχι σε μια οποιαδήποτε αίθουσα, αλλά στο Ηρώδειο, και να πληρωθείς κι ένα σωρό λεφτά από πάνω.

Είναι βέβαιο ότι η Έλλη Νικολαΐδου λειτουργούσε τότε σαν φωτεινός φάρος στο σκουντούφλημα των χορωδών που περνούσαν από τη μια άγονη χορωδία στην άλλη, ανάμεσα σε ατάλαντους μαέστρους. Όσοι υπήρξαμε μαθητές της στο Ωδείο Αθηνών διδαχτήκαμε από αυτήν την πρώτη μας μουσική ερμηνεία, τη θαυμάσαμε, την αγαπήσαμε, την ακολουθήσαμε. Αλλά δε θέλω να πω περισσότερα για κείνη σ᾽ αυτό το σύντομο γραπτό. Της αξίζει να γραφτεί ένα ολόκληρο αφιέρωμα για την πορεία της στη χορωδιακή μουσική, για την προσφορά της στους τραγουδιστές, για την ποιότητα και την καλή τέχνη που προσέφερε παλεύοντας με μύριες αντιξοότητες και πολλές φορές σε άνισους αγώνες.

Όσο δύσκολο ήταν να μπεις στη Χορωδία του Φεστιβάλ Αθηνών άλλο τόσο δύσκολο ήταν να μπεις και στη Νέα Χορωδία Κλασικής Μουσικής, στη «χορωδία των πριγκιπισσών», όπως την έλεγαν πολλοί, επειδή την είχαν ιδρύσει οι πριγκίπισσες Σοφία και Ειρήνη και συμμετείχαν και οι ίδιες στις πρόβες και στις συναυλίες, τραγουδώντας κι οι δυο τους καθισμένες δίχως διάκριση ανάμεσα στους άλλους χορωδούς. Διευθυντής ήταν ο Μιχάλης Βούρτσης, που διηύθυνε τότε και τη Χορωδία της Λυρικής Σκηνής, γι' αυτό και σύσσωμοι όλοι οι λυρικάριοι είχαν σπεύσει να συμμετάσχουν.

Όταν εγώ μπήκα ήταν μόλις είχαν βγει από την ομάδα οι δύο πριγκίπισσες – η Σοφία επειδή παντρεύτηκε τον Χουάν Κάρλος, επίδοξο τότε διάδοχο του θρόνου της Ισπανίας, και η Ειρήνη μάλλον για να αφοσιωθεί στο μοναχισμό – κι έτσι ήταν λίγο πιο απλά τα πράγματα, δίχως το προηγούμενο στριμωξίδι ποιος θα πρωτομπεί, για να λέει πως είναι συνάδελφος των πριγκιπισσών.

Εκείνο που με γοήτευσε από την πρώτη στιγμή σ' αυτή τη χορωδία ήταν ο πλούσιος και σφιχτοδεμένος της ήχος. Οι

Στην άκρη δεξιά οι πριγκίπισσες Σοφία και Ειρήνη

πρόβες γίνονταν στη μεγάλη αίθουσα του Παρνασσού, με τη χορωδία καθισμένη ανά φωνές στις θέσεις της πλατείας. Επάνω στη σκηνή ο πιανίστας Δημήτρης Μιχαηλίδης μας συνόδευε παίζοντας μπροστά στο ορθάνοιχτο πιάνο με την ουρά, σαν να μας έδινε ρεσιτάλ.

Η πρόβα άρχιζε πάντοτε με τον Μιχάλη Βούρτση ανεβασμένο στο κέντρο της σκηνής να δείχνει με το δάχτυλο κάτω τους μπάσους και να παίρνει από όλους μαζί μια χαμηλή καλοζυγισμένη νότα. Ύστερα έδειχνε τους τενόρους κι εκείνοι πρόσθεταν τη φωνή τους μια δέκατη επάνω, μετά τις άλτο, που μπαίναν στη συγχορδία μια τρίτη επάνω, και ο ήχος ολοκληρωνόταν με την είσοδο των σοπράνο στη δική τους νότα. Για ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα ολόκληρη η αίθουσα δονούνταν από αυτό το μελωδικό κούρδισμα, γεμάτο

Μιχάλης Βούρτσης

με τόσους αρμονικούς ήχους, δοσμένους από τις καλύτερες επαγγελματικές φωνές που διέθετε τότε η Αθήνα.

Μελετούσαμε το *Ρέκβιεμ* του Φορέ. Όλες οι πρόβες, αν και γίνονταν τις πιο βάρβαρες ώρες του μεσημεριού, είχανε πάντοτε μια κοσμική αίγλη. Μπορεί να μη συμμετείχαν πια οι πριγκίπισσες, αλλά είχε μείνει η ηλεκτρισμένη κοσμική ατμόσφαιρα, με την Αθηνά Σπανούδη παρούσα να μας ακούει, παρούσα και η Άντα Μαντικιάν, και σολίστες της Λυρικής Σκηνής να στριφογυρίζουν στα διαλείμματα στο φουαγιέ ελπίζοντας ίσως να πάρουν κάποια στιγμή ένα σόλο από το έργο.

Μ' αυτή τη βαρύγδουπη τότε χορωδία πραγματοποιήσαμε και μια καλλιτεχνική εξόρμηση για συναυλίες στο Βόλο και στη Νάουσα, με πρόγραμμα χορωδιακών τραγουδιών συνοδεία πιάνου. Στο Βόλο τα πράγματα λειτούργησαν

Νέα Χορωδία Κλασικής Μουσικής
Πάνω σειρά απ' τα δεξιά: Βάσω Παπαντωνίου, Μαριέλλη Σφακιανάκη.
Μπροστά τους η Φώφη Σαραντοπούλου και η Μάρω Νικάκη.

άψογα. Στη Νάουσα όμως δεν υπήρχε το συμφωνημένο πιάνο, αλλά ένα υποκατάστατο ψευτοαρμονίου, με τρεις μονάχα οκτάβες, περίπου κάτι σαν παιδικό παιχνίδι, που στηριζόταν σε τρία πόδια, με το ένα εξ αυτών να κουτσαίνει.

Έψαξαν να βρουν άλλο πιάνο, μα δε βρέθηκε τίποτε. Είπαν να ματαιώσουν τη συναυλία, όμως όλα τα εισιτήρια είχαν ήδη διατεθεί και ο κόσμος είχε αρχίσει να συγκεντρώνεται. Ο Μιχαηλίδης αποφάσισε να παίξει έστω και μ' αυτό και μου ζήτησε να καθίσω δίπλα του για να του γυρίζω τις σελίδες. Αλλά ποιες σελίδες; Ή μάλλον με ποιο χέρι; Αφού έπρεπε να κρατάω το μισοσπασμένο ποδάρι του οργάνου, που με το έντονο παίξιμο είχε τελείως ξεχαρβαλωθεί, με

αποτέλεσμα τα πλήκτρα να γέρνουν επικίνδυνα. Κάθε φορά που άφηνα το ποδάρι με το ένα μου χέρι, για να πιάσω τη σελίδα, το όργανο τραμπαλιζόταν πέρα δώθε και τότε μαζί με το χορωδιακό τραγούδι ακουγόταν έντρομη η φωνή του πιανίστα:

«Μην το κουνάς! Μην το κουνάς!»